

تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سامانیان

○ مجتبی خلیفه

در این فصل خاستگاه طبقاتی سامانیان و آغاز قدرت‌یابی آنها در ماوراءالنهر مورد بررسی قرار گرفته است. نویسنده راجع به نیای سامانیان معتقد است «برخلاف نظر پاره‌ای از مورخان که سامان را نام جد سامانیان دانسته‌اند، باید گفت که سامان نام منطقه‌ای است که نیای سامانیان بر آنجا فرمانروایی می‌کردند.» وی این نکته را به نوشته‌های جوزجانی مستند می‌سازد. نحوه قدرت‌یابی سامان خداه در دستگاه حاکم اموی خراسان، یاری رساندن پسران اسدبن سامان به هارون الرشید در دفع شورش رافع بن لیث و تحکیم قدرت آنها در ماوراءالنهر و رویدادهای پادشاهی نصر بن احمد و شورش امیر اسماعیل علیه او از جمله مباحث این فصل می‌باشد.

۴ - سامانیان در اوج اقتدار.

موضوع این فصل بررسی حوادث و رخدادهای دوران شکوفایی و عظمت حکمرانی امرای سامانی - یعنی دوران امیر اسماعیل، امیر احمد بن اسماعیل و امیر نصر بن احمد سامانی - می‌باشد. تقریباً تمام موضوعات و حوادث این دوران مورد بررسی قرار گرفته است. از جمله بررسی روابط این سه پادشاه سامانی با علویان طبرستان و روند تحولات آن، روابط امیر اسماعیل و امیر احمد با صفاریان و آل زیار و روابط امیر نصر با اسماعیلیه.

از موضوعات مهم این فصل اشاره نویسنده به شورش‌هایی است که توسط حکام محلی و امرای سامانی در این عهد صورت گرفته است. این موضوع از جمله مباحثی است که در دیگر تحقیقات راجع به سامانیان کمتر به آن پرداخته‌اند. مثلاً اشاره به طغیان «احمد بن سهل» در زمان امیر نصر توسط نویسنده برای اولین بار در این کتاب مطرح شده و دیگر تحقیقات، اشاره‌ای به این موضوع نداشته‌اند.

نویسنده در این فصل به بررسی برخی از مهمترین منابع مورد استفاده خود در تدوین کتاب پرداخته است. با مطالعه این فصل خواننده به تنوع منابع مورد استفاده از جمله: تواریخ عمومی فارسی و عربی، کتب جغرافیایی، کتب ادبی، دیوانهای اشعار و... آگاه می‌گردد. نویسنده علاوه بر بررسی منابع و مآخذ تاریخی راجع به دوره سامانیان، تحقیقاتی را که تاکنون راجع به این دوره صورت گرفته نیز مرور نموده است. وی به مهمترین آثار محققین ایرانی و غربی که راجع به سامانیان تتبعاتی نموده‌اند اشاره نموده، از نخستین آنها محقق برجسته روس یارتولد نام می‌برد. این امر نشان می‌دهد که نویسنده بر منابع این دوره احاطه داشته است. در واقع استفاده از بهترین منابع و تحقیقات از ویژگی‌های اساسی این کتاب می‌باشد که محتوای این فصل و کتابنامه پایانی، گویای این امر است.

۲ - جغرافیای تاریخی فرارود (ماوراءالنهر)

این فصل از جمله فصول مهم و جالب توجه کتاب می‌باشد. در این فصل توضیحاتی مفصل و کامل در مورد جغرافیای فرارود ارائه شده که در نوع خود بی‌نظیر است. ابتدا جغرافیای منطقه ماوراءالنهر ترسیم و سپس حوادث تاریخی این منطقه در دوران هخامنشیان، اسکندر و سلوکیان، پادشاهان یونانی - بلخی، کوشانیان، سامانیان، هیاطله، ترکان، فرمانروایان محلی و در قلمرو اسلام تا دوران سامانیان مورد بررسی قرار گرفته است. در واقع تدوین فصلی تحت عنوان جغرافیای تاریخی فرارود قبل از ورود به حوادث تاریخی دوره سامانی، به دریافت روشن‌تر خواننده از حوادث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این عصر کمک می‌کند.

۳ - سامانیان بر نردبان ترقی.

- تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سامانیان
- سید ابوالقاسم فروزانی
- سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
- چاپ اول خرداد، ۱۳۸۱، ۲۳۲ ص
- ۹۵۰۰ ریال
- شابک x - ۶۰۳ - ۴۵۹ - ۹۶۴

مقدمه:

بدون شک خراسان بزرگ در عهد فرمانروایی امرای سامانی دوران پربار و شکوفایی از نظر علم و دانش و ادب فارسی پشت سر گذاشت. اغلب مورخان و جغرافیایان آن دوره، حاکمیت سامانیان بر ماوراءالنهر را باعث تحکیم و گسترش اسلام در منطقه و یکی از باشکوه‌ترین دوران تمدن اسلامی به حساب آورده‌اند.

امرای دانش‌پرور سامانی به همت دبیران، دانشمندان و هنرمندان بزرگ ایرانی، بیش از پیش به بارور ساختن فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی و اعتلای آن کمک نمودند و این نشان از سیاست‌های معتدل و خردمندانه سامانیان در عرصه سیاست و فرهنگ بود. کتاب **تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سامانیان** نوشته جناب آقای دکتر سید ابوالقاسم فروزانی برای استفاده دانشجویان دوره کارشناسی تاریخ و به عنوان کتاب درسی تألیف شده است. کتاب با وجود اختصار، تمام جوانب تاریخ سامانیان را مدنظر قرار داده و از هشت فصل تشکیل شده است که به شرح زیر است:

۱ - بررسی منابع و مآخذ

۵ - دوران ضعف و انحطاط سامانیان.

دوران سلطنت امیرنوح، امیرعبدالملک و امیرمنصور و ویژگی‌ها و حوادث متعلق به دوران هر یک از آنها در این فصل بررسی شده است. از موضوعات مهم این فصل اشاره به طغیان ابوعلی چغانی، سپهسالار و حاکم خراسان و سرکوبی قیام او توسط امیرنوح، مثنی بی و ادعای نبوت و روابط سامانیان با آل‌بویه و صفاریان

می‌باشد. مبحث «متنبی و ادعای نبوت» نیز از جمله موضوعات مهم این کتاب می‌باشد که در دیگر تحقیقات راجع به سامانیان به آن اشاره نشده است. متنبی در زمان امیرنوح سامانی در ناحیه چغانیان ادعای نبوت کرد. دعوت وی مورد توجه مردم قرار گرفت و افراد بسیاری به او گرویدند. به دستور نوح سامانی، ابوعلی چغانی، قیام او را سرکوب و به کار وی خاتمه داد.

ارتباط سامانیان و آل‌بویه از زمان امیرنوح و با حمایت‌های آل‌بویه از ابوعلی چغانی در مقابل سامانیان آغاز و به صورت آمیزه‌ای از جنگ و صلح ادامه یافت. در بخش دیگری از این فصل به اختلاف بین امیر منصور و آلپتکین سپهسالار خراسان اشاره شده که باعث شد وی راهی غزنه شود و مقدمات تأسیس سلسله ترک‌نژاد غزنوی را در آنجا فراهم آورد. در اواخر حکومت امیرمنصور سامانی به همت ابوجعفر عتبی وزیر سامانی و ابوالمفضل بن عمید وزیر بویهی قرارداد صلحی بین دو حکومت منعقد و آل‌بویه تابعیت سامانیان را پذیرفت.

۶ - سامانیان در سراسیمه‌ی سقوط.

واپسین فصل مربوط به تاریخ سیاسی سامانیان دوره‌ای از آغاز امارت امیرنوح بن منصور تا پایان عمر سلسله سامانی را دربرمی‌گیرد. مشخصه عمده این دوران که به عقیده نویسنده باید آنرا دوران «احتضار» نامید، مواجهه امیران سامانی با شورشهای پی در پی سران قدرتمند نظامی در درون دولت خویش بود. از جمله این شورشها می‌توان به شورش سپهسالار تاش و شورش ابوعلی سیمجوری اشاره نمود. روابط سامانیان باقراخانیان و شروع کار محمود غزنوی و ارتباط او با سامانیان از مباحث مهم این فصل می‌باشد چون از یک‌سو در ارتباط با پایان کار دولت سامانی و از سوی دیگر در ارتباط با آغاز کار دولت‌های جدید قراخانی و غزنوی و قدرت‌یابی آنها فوق‌العاده مهم می‌باشد. نقش محمود غزنوی در تحولات سیاسی عصر عبدالملک ابوالفوارس و اسماعیل متنصر آخرین امیر سامانی در اواخر این فصل بخوبی ترسیم شده است. نهایتاً دولت ایرانی‌تبار سامانی بدست قراخانیان برافتاد و قلمرو آن سلسله میان قراخانیان و غزنویان تقسیم گردید اما به

اشاره به طغیان «احمدبن سهل» در زمان امیرنصر توسط نویسنده (ابوالقاسم فروزانی)

برای اولین بار در کتاب «تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سامانیان» مطرح شده و دیگر تحقیقات، اشاره‌ای به این موضوع نداشته‌اند

گفته نویسنده «نام نیک سامانیان و کارگزاران روشن‌رأی آنها در پرتو تلاشهای آگاهانه در ایجاد و گسترش فرهنگ ایرانی - اسلامی جاوید ماند.» در پایان این فصل به عوامل درونی و بیرونی سقوط سلسله سامانی اشاره شده است.

۷ - سامانیان و ملوک اطراف.

توجه به سلسله‌های محلی همچون آل عراق و آل مأمون (که به ترتیب حکام خوارزم در زمان سامانیان بوده‌اند)، فریغونیان (حاکم بر ولایت جوزجان) و آل محتاج (والیان منطقه چغانیان) از جمله ویژگیهای بارز این کتاب می‌باشد و فصل هفتم کتاب را به خود اختصاص داده است. مؤسس خوارزمشاهیان موسوم به آل عراق، عراق بن منصور بود که از سوی امیراسماعیل سامانی حکومت خوارزم یافت. آل عراق سیادت سامانیان را برسمیت شناختند. این سلسله که به سلسله فریغونیان پیش از اسلام منسوب بودند سرانجام توسط مأمون بن محمد والی گرگانج برافتاد و او سلسله جدید خوارزمشاهیان آل‌مأمون را تأسیس کرد. خوارزمشاهیان مأمونی توجهی ویژه به اهل علم داشته و دربار خود را مرکز عالمان بزرگ چون ابن سینا و ابوریحان بیرونی قرار داده بودند.

فریغونیان در دوره سامانیان بر ولایت جوزجان که امروز شمال غرب افغانستان قرار دارد حکومت داشتند نویسنده اشاره به اطلاعات اندک منابع راجع به پیشینه آنها داشته است. به نوشته کتاب در زمان سامانیان فرمانروایی ولایت چغانیان (در بالای رود جیحون) با عنوان امیر چغانیان شناخته می‌شد و ابن‌حوقل از دودمانی که بر چغانیان حکومت داشته با عنوان آل محتاج نام برده است که مطیع سامانیان بوده‌اند. نویسنده اطلاعات مختصر و در عین حال مفیدی راجع به خاندانهای فوق و سرانجام آنها ارائه داده است.

۸ - اوضاع اجتماعی، اقتصادی، اداری، فرهنگی و هنری در قلمرو سامانیان

نویسنده در این فصل با بهره‌گیری از کتب جغرافیایی و سفرنامه نظیر حدودالعالم، احسن‌التقاسیم، سفرنامه ابن فضلان و ابن‌حوقل، کتب ادبی نظیر دیوان اشعار شعرای آن دوره، کتب تذکره‌های شعرا چون لب‌الالباب و کتبی که توسط

مأموران عالی‌رتبه اداری تألیف شده نظیر مفاتیح العلوم خوارزمی، به توصیف و تشریح نظام اجتماعی و اداری، اوضاع مذهبی، فرهنگی و هنری قلمرو تحت اداره سامانیان، بویژه ماوراءالنهر پرداخته است که کاری قابل تقدیر می‌باشد زیرا مباحث تاریخ اجتماعی به معنی واقعی از جمله موضوعاتی است که در کشور ما کمتر از سوی مورخین و محققین تاریخ مورد توجه قرار گرفته است. در بخش اوضاع اجتماعی، اقتصادی و اداری کتاب مباحثی چون طبقات اجتماعی، تجارت، ضرب سکه و نظام اداری سامانیان مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش اوضاع مذهبی ماوراءالنهر در عهد سامانیان نیز به مذهب شافعی، حنفی، طریقت صوفیه و دیگر مذاهب اسلامی در ماوراءالنهر همچون مذهب شیعه و نیز سایر مذاهب همچون مسیحیت، یهودیت، زرتشتیان و... اشاره شده است.

نویسنده در بخش پایانی این فصل، اوضاع فرهنگی، هنری، وضعیت ادبی و علمی عصر سامانیان (شعر و نثر فارسی در قلمرو سامانیان) و نویسندگان و آثار فارسی و عربی آن دوره را مورد بررسی دقیق و موşkافانه قرار داده است. به عقیده نویسنده «محیط مذهب و فرهنگی ماوراءالنهر زمینه مساعدی بود برای بروز خلاقیت دانشمندی سترگ چون ابوریحان بیرونی و ابوعلی سینا که آثار و اندیشه و نبوغشان نه تنها در قلمرو ایران و اسلام بلکه مرزهای جهان دانش را درنوردید.»

درنهایت نویسنده هنر عهد سامانی (معماری، سفالگری، نقاشی، خوشنویسی، فلزکاری و...) را مورد بررسی مختصر قرار داده است. قسمت پایانی کتاب پیوستها را شامل می‌شود که شجره‌نامه سامانیان، نقشه ماوراءالنهر و تصاویر مربوط به آثار هنری و سکه‌های عهد سامانیان را دربرمی‌گیرد که می‌تواند راهنمای محققین این دوره باشد. کتابنامه پایان کتاب نیز راهنمای مفید و کاملی جهت پژوهشگران دوره سامانیان و قرون اولیه ایران در دوره اسلامی است.

در نهایت لازم به ذکر است که شیوه نگارش کتاب متین در عین رعایت سادگی است. پرهیز از استنتاج‌های غیرمتکی به اسناد از دیگر ویژگیهای کتاب می‌باشد. پی‌نوشت‌های مفصل و دارای اطلاعات ارزشمند کتاب نیز بیش از پیش بر ارزش کتاب افزوده است. در کل می‌توان گفت که کتاب در عین اختصار، بدلیل اشتمال بر موضوعات مختلف مرتبط با دوره سامانیان کامل‌ترین اثر موجود در میان تحقیقات بعمل آمده راجع به سامانیان است. هرچند در پایان کتاب جای یک نتیجه‌گیری کلی که از فصول مختلف کتاب یک جمع‌بندی کلی به عمل آورد، خالی است.